

QORAQALPOG'ISTON QOZOQLARI TILIDAGI SOMATIK NOMLARNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Bekniyazov Berikbay Kozdibayevich, Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti dotsent v.v.b., filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

ОСОБЕННОСТИ СОМАТИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ В ЯЗЫКЕ КАЗАХОВ КАРАКАЛПАКСТАНА

Бекниязов Берикбай Коздибаевич, и.о. доцента Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза, доктор философии по филологическим наукам (PhD)

FEATURES OF SOMATIC NAMES IN THE LANGUAGE OF KAZAKHS OF KARAKALPAKSTAN

Bekniyazov Berikbay Kozdibayevich, Acting Professor of Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz, Doctor of Philosophy in Philology (PhD)

Annotatsiya: Maqolada Qoraqalpog'iston qozoqlari tilidagi dialektal somatik atamalarning o'ziga xos xususiyatlari haqida so'z boradi. Somatik terminlar milliy madaniyat va an'analar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, o'sha yerdagi mahalliy xalqning tili va uning shakllanish tarixi haqida ma'lumot beradi. Bunday somatik atamalarni tadqiq qilish orqali tilning madaniy va tarixiy jihatdan hududiy xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Kalit so'zlar: somatik nomlar, somatizmlar, dialekt, milliy til, adabiy til, etnografiya, madaniyat, o'simlik nomlari, kasbiy so'zlar, semantika, etimologiya.

Аннотация: В статье говорится об особенностях диалектных соматических названий в языке казахов Каракалпакстана. Соматические названия тесно связаны с национальной культурой и традицией, и дают сведения о языке местного народа и истории его формирования. Исследование таких соматических названий позволяет определить территориальные особенности языка в культурно-историческом плане.

Ключевые слова: соматические названия, соматизмы, диалект, национальный язык, литературный язык, этнография, культура, названия растений, профессионализмы, семантика, этимология.

Abstract: The article discusses the peculiarities of dialectal somatic terms in the language of the Kazakhs of Karakalpakstan. Somatic terms are closely linked to national culture and traditions, providing information about the language of the local people and the history of their formation. The study of such somatic terms allows us to determine the cultural and historical territorial features of the language.

Key words: somatic names, somatisms, dialect, national language, literary language, ethnography, culture, plant names, professional words, semantics, etymology.

KIRISH. Til tarixida mahalliy dialektlar va shevalar muhim o'rin tutadi. Darhaqiqat, mahalliy shevalarni o'rganmasdan turib xalq, milliy tillar va adabiy tilning shakllanish tarixini to'liq tushunib bo'lmaydi. Milliy til ham, ba'zan adabiy til ham mahalliy shevalar va shevalar asosida rivojlanadi.

Til etnik guruh bilan birga yaratilgan va birga yashagan desak, uning dastlabki taraqqiy etishi, rivojlanishi, so'zlashuv belgilari bugungi kunda mahalliy tilning o'ziga xos xususiyati sifatida e'tirof etilgan so'zlar ma'nosida ham saqlanib qolgan. Shu sababli dialektal so'zlarini nafaqat etimologik, semantik, semasiologik, tarixiy nuqtai nazardan,

bbekniyazov@mail.ru,
<https://orcid.org/0009-0002-6438-3541>

balki ekstralingvistik nuqtai nazardan ham ko‘rib chiqish, ularni madaniyat va xalq etnografiyasiga yaqin o‘rganishni taqozo qiladi.

NATIJJALAR. Narsa va hodisalarni tanib olishda insoniyat ularni taqqoslash va model-lashtirish kabi asosiy farqlovchi belgilarni jamlab, belgi va xossalariidagi umumiy xususiyatlardan kelib chiqib, yangi tushunchaga nom beradi.

Albatta, insoniyatning narsa va hodisalarni tushunish jarayonida ularning asosiy ajratuvchi xususiyatlarini to‘plash va tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Taqqoslash va modellashtirish orqali, odamlar turli narsalarni o‘rganib, ularning umumiy hamda farqlari tomonlari haqida aniq tushunchaga ega bo‘ladilar.

Odamlar ma‘lumotlarni to‘plab, ularni belgi-langan toifalarga ajratadi. Bu usul narsalarni tushunishda va ular bilan bog‘liq munosabatlarni aniqlashda yordam beradi. Hodisalarni o‘rganish uchun tadqiqot usullari, eksperimentlar va kuzatishlardan foydalaniladi. Bu orqali insonlar yangi bilimlarga erishadi. Aynan shunday murakkab jarayonlar orqali insoniyatning dunyo haqidagi, narsa va hodisalar haqidagi bilimlari kengayib boradi, bu esa yangi atamalarning paydo bo‘lishi uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Tilimizda inson tana a‘zolari nomlari asosida yaratilgan til birliklari va atamalar ko‘plab uchraydi. Somatik birliklarning paydo bo‘lish yo‘llarini ko‘rib chiqsak, birinchidan, ular o‘rtasida mantiqiy bog‘lanish, ikkinchidan, obrazlilik yaxlitligi mavjud. Millat tarixi, millat madaniyati, mentaliteti, borlig‘i haqida keng ma‘lumot beruvchi lingvomadaniy birliklar millat tili va madaniyatining o‘zaro bog‘liqligini belgilab beruvchi alohida qatlamdir. Ushbu lingvomadaniy birliklarga qiyosiy tahlil milliy xususiyatlarning mazmunini tom ma‘noda anglash uchun katta imkoniyat yaratadi. Turli madaniyat va tillarda tananing o‘ziga xos xususiyatlari va tushunchalarini aks ettiruvchi turli somatik kodlar bo‘lishi mumkin. Turkiy tillarda somatizmlar haqida tadqiqotlar olib borgan atoqli olim Gulg‘aysha Sag‘idolda “Olamning mavhum manzarasida somatizmlar faqat inson tanasining bir qismi nuqtai nazaridan anglanib qolmay, madaniyatning somatik kodi nuqtai nazaridan ham talqin etiladi”, deb ta‘kidlaydi. [1:118]

Bu o‘simliklarning nomlari inson tanasi a‘zolarining nomlari asosida shakllangan. Qozoq adabiy tilida inson tana a‘zolari orqali kelib chiqqan

terminlar ko‘p uchraydi: *sañirauqulaq, ayqulaq, aqtamaq, qırıqayaq, segizayaq, qulaqshóp, tistemik, qulaqshay, júrekjapıraq, basquray, qolshatırgúl, tildıgúl, qurttamır, jelqulaq, sausaqshóp, basshóp, tumsıqgúl, ayaqjapıraq, sausaqgúl, kóztamır, tilshóp, sausaqsha, moyınshóp, eringúl, tabanshóp, qoltamır, júrekshóp, sausaqjalbız, mañdaygúl, tiljauqazın, qabaqgúl, tisqurt, júrekshóp, sausaqtiken, qasshóp, tisshóp, basmiya, betshóp, tabantiken, qolqajapıraq, júrektamır, kózshóp, ayaqjúzim, erinjapıraq, tumsıqshóp* va sh.k. [2:159] Ularning aksariyatining nomlari har bir o‘simlikning o‘ziga xos bo‘lgan xarakterli xususiyatlarini tavsiflaydi. Masalan, “*qulaqshóp*”, “*qulaqshay*”, “*tildıgúl*” kabi nomlar o‘simlikning shakli yoki a‘zolarining tuzilishi haqida ma‘lumot beradi.

O‘simlik nomlari boshqa narsalar nomlari kabi zaruratdan paydo bo‘ladi. Inson ma‘lum bir o‘simlikka nom qo‘yganida, uni o‘ziga o‘xshash o‘simliklar bilan aralashtirib yubormaslik, boshqalardan farqlash uchun har biriga alohida nom qo‘yadi. Qoraqalpog‘istonning cho‘l maydoni keng, reliefi xilma-xil va o‘simlik dunyosiga boy. Iqlimi juda kontinental, yozda issiq, qishda o‘rtacha sovuq. O‘simlik nomlari aholining milliy o‘ziga xosligi, ma‘naviy madaniyati, turmush tarzi haqida ma‘lumot beradi. Mahalliy xalq tilida ishlatiladigan somatik o‘simliklarning quyidagi nomlari shu hududda uchraydi.

Qoyansúyek - qumda o‘sadigan va o‘tin bo‘ladigan o‘simlik. Qadim zamonlarda po‘stlog‘i qaynatilib, to‘nning sirti bo‘yalgan.

Túyetaban - achchiq, uni chorva mollar yemaydi, yer yuziga yopishib o‘sadigan o‘simlik.

Boyantamır - dorivor xossalarga ega ildiz (qizil miya).

Shaqabas – makkajo‘xorining bir turi.

Aqbas - chorva mollari uchun ozuqasiz achchiq o‘simlik.

Shu bilan birga, Qoraqalpog‘iston qozoqlari tilida chorvachilik bilan bog‘liq dialektal kasbiy so‘zlar ham ko‘p uchraydi. Ularning ba‘zilari tana a‘zolari nomlariga asoslangan atamalardir. Chorvachilik bilan bog‘liq so‘zlarning shakllanishi odamlar hayoti bilan bevosita bog‘liq bo‘lib kelgan.

Ayaqtaspa - hayvonlarni birgalikda so‘yish va bo‘lib olish.

Etshabar - suyaklarni maydalash uchun ishlatiladigan yog‘och.

Birqarın - qoramollar kasalligi, ko‘pincha buzoqlarda uchraydi.

Har bir xalqning dunyo haqidagi bilimi, dunyoga munosabati uning kundalik hayoti, xo‘jaligi va kasbiy faoliyatidagi tajribasiga asoslanadi. Har qanday konkret predmet va hodisani tanib olish, uning tashqi ko‘rinishi bilan insonga ko‘rsatadigan foyda va zararni farqlay bilish uning turli ta’sirlarini kuzatish va tushunish hamda kundalik amaliyotda qo‘llash natijasida amalga oshiriladi. Ma’lum bo‘lgan narsa va hodisalar o‘zining maxsus xususiyatlari, o‘ziga xosligi va shakliga, inson ongiga qoldirgan ta’siriga ko‘ra ma’lum nomga ega bo‘ladi. O‘tmishda odamlar ongi va mehnati bilan yaratilgan turli buyumlar, mahsulotlar, hodisalar nomlari xalqimizning merosidir.

Kundalik turmushda ishlatiladigan uy-ro‘zg‘or buyumlari - ma’lum bir kasb-hunar, xo‘jalik, urf-odat, an’ana, e’tiqod, yashash joyi, kiyim-kechak bilan bog‘liq holda qo‘llaniladigan atamalar xalqimizning turmush tarzi va tilning o‘ziga xosligini aks ettiruvchi birliklardir. [3:28]

Qoraqalpog‘iston qozoqlari tiliga xos bo‘lgan odam tanasi a’zolarining nomlaridan tashkil topgan uy-ro‘zg‘or buyumlarining nomlari ko‘p uchraydi.

Somatizmlar vositasida yaratilgan qozoq qo‘lqopi hamda qishloq chorvachiligiga mo‘ljallangan qurol-yarog‘ aslahalari keng foydalaniladi. Bunday qurol-aslahalar qishloqda, hunarmandchilik ustaxonalarida, shuningdek, dehqonchilik va chorvachilikda keng qo‘llanilmoqda. **Kempirauiz** – qisqich turi, temirchilarning muhim quroli, **qaziek** - temirni ushlab va qizdirish uchun maxsus vosita, **quisqulaq** - yog‘ochga ishlov berish uchun ishlatiladigan qirrali asbob, **tisteuik** - yog‘ochsozlarga mahsulotlarni siqish va qayta ishlashga yordam beruvchi asbob, **belagash** - arava belbog‘i, o‘rtadagi uzun yog‘och element, **tisagash, jeraqash** - qishloq xo‘jaligida yer haydash uchun ishlatiladigan uskuna, **azuag‘ash** - aravada belni mahkamlaydigan konstruksion element, **qolshig‘ir** - suv chiqarish uchun ishlatiladigan mexanik uskuna, **ko‘zeuish** - soz uskunalarni kengaytirish uchun ishlatiladigan o‘tda qizdiriladigan asbob.

Bu vositalarning har biri mahalliy aholining har bir hududda joylashgan muayyan kasb-hunarga oid madaniyati va an’alarini aks ettiradi hamda ularning kundalik hayotidagi ahamiyatini ko‘rsatadi.

Atauiz - ombur.

Qoldorba - kiyim-kechak uchun qop.

Jukayaq - ko‘rpa-to‘shaklar taxlaydigan archa.

Qolbaqir//saptiayaq - suv quyib qo‘yish uchun idish.

Ineagash – suv tashiydigan yelka yog‘och.

qol digirman - bug‘doyni un qiladigan ikki toshdan yasalgan mexanizm, tegirmon.

Somatik nomlar - bu insonning tana a’zolari asosida hosil bo‘lgan terminlardir. Ular tilda juda muhim o‘rin tutadi, chunki ular insonning ichki dunyosi, tushunchasi, dunyoqarashi va h.k. bilan bevosita bog‘liq. Somatik terminlar tilning leksik boyligini boyitadi. Somatik nomlar ko‘pincha millatning madaniyati, an’analari va urf-odatlar bilan bog‘liq bo‘ladi. Masalan, ma’lum bir a’zolariga yoki his-tuyg‘ularga oid atamalar faqat bir xalq orasida uchrash mumkin.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, somatizmlar orqali shakllangan terminlar - inson dunyoqarashida atamalarning qanday shakllanganligini, narsa va hodisalarning kundalik turmush tajribasida qo‘llanilishi, madaniy barqarorligi, qo‘llanilishining an’ana va urf-odatlar bilan bog‘liqligini aniqlashdan iborat. Qoraqalpog‘iston qozoqlari tilidagi somatizmlarni tahlil qilish, nomlarning o‘ziga xosligini aniqlash muhim masalalardan biri hisoblanadi.

Har bir somatik terminlarning etimologiyasini o‘rganish ularning tilda qanday paydo bo‘lganini, ularning shakllanishi asosida qanday lingvistik jarayonlar yotganini tushunishga yordam beradi. Ularning tarqalish maydonini aniqlash til xaritasini yaratish va lug‘atning hududiy xususiyatlarini aniqlash imkonini yaratadi. Qozoq tilining boshqa dialektlari bilan qiyoslash sinonimik qatorni aniqlashga hissa qo‘shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Сағидолда Г. Түркі – моңғол дүние бейнесінің тілдік фрагменттері. – Астана: “Сарыарқа”. - 2011. – 304 б.
2. Қалиев Б. Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары. – Алматы: “Ғылым”, 1988. – 159 б.
3. Кенжеахметұлы, С. Қазақ халқының тұрмысы мен мәдениеті. Оқу-әдістемелік құрал. - Алматы : Алматыкітап, 2010. - 384 б.
4. Бекетов Б. Қарақалпақстан қазақтарының тілі. Алматы: Рауан, 1992. – 128 б.
5. Диалектологиялық сөздік. – Алматы: “Арыс” баспасы, 2007. – 800 бет.